

УДК 341.23

DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.37>

ФАКТОР АРКТИКИ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Микола Олійник

*Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин і права, кафедра міжнародної комунікації та політології
вул. Інститутська, 11, 29013, м. Хмельницький, Україна*

Вікторія Очеретна

вимушена переселенка

У статті досліджено чинники зростання ролі Арктики в сучасних міжнародних відносинах, проаналізовано ступінь наукової розробки теми. Метою дослідження є проаналізувати та об'єктивно оцінити формування, сучасний стан і перспективи розвитку міжнародних відносин в Арктиці.

Стаття базується на принципах об'єктивності, історизму та системності, що дозволило забезпечити її комплексний характер. Застосовано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція та дедукція, історичний та системний) та спеціальні (порівняльний, історичний, структурний) методи дослідження. Наукова новизна полягає у вивченні міжнародних відносин в Арктиці в кінці ХХ – початку ХХІ ст. З'ясовано протиріччя між секторальним принципом розподілу арктичних територій прибережних держав та Конвенція ООН з морського права 1982 р. Проаналізовано причини створення, цілі та склад Арктичної ради, причини неприйняття підсумкової декларації в 2019 р. Встановлено, що з метою отримання однобічних геостратегічних переваг від глобального потепління Росія з 2000 р. докладає зусиль для продовження свого континентального шельфу, що дозволило б їй контролювати 45 % Арктики. З'ясовано реакцію на такі кроки Канади, Данії та США.

В статті наголошено, що Росія нехтуючи нормами міжнародного права підвела під свої претензії законодавчу базу, визначивши, що Арктика має стратегічне значення для її національних інтересів. Віднісши до них енергетичну складову, Північний морський шлях і милітаризацію регіону. Встановлено, що своїми діями вона змусила членів Арктичної ради нарощувати оборонні зусилля, зокрема, регулярно проводити спільні військові навчання. Наголошено, що повномасштабною агресією проти України Москва фактично зруйнувала усталену систему міжнародних відносин в Арктиці, змусила Фінляндію та Швецію відмовитися від свого нейтралітету й подати заявки на вступ до НАТО. Також звернуто увагу на особливий підхід КНР до міжнародних відносин в регіоні.

Ключові слова: Арктика, глобальне потепління, держави-члени, Оттавська декларація.

Вступ. Повномасштабна війна Росії проти України кардинально змінила геополітичну мапу світу. Відбувається докорінна трансформація системи міжнародних відносин, формується міжнародна антипутінська коаліція, напрацьовуються механізми протидії агресору. Разом з тим, світ не повинен випускати з поля зору ще одну стратегічну мету Росії – встановлення повного контролю над Арктикою, регіоном площею близько 21 млн. км² [1, с. 212–213; 1, с. 1]. Тут проживає, за різними оцінками, від чотирьох до десяти мільйонів людей, або приблизно 0,05% населення планети. З них від двох до семи мільйонів мешкає на території Росії [49; 64]. В Арктиці містяться «10-13 % нерозвіданих запасів світової нафти та 30 % – газу» [2, с. 1]. Внаслідок глобального потепління ці ресурси стають доступнішими для видобування, а води Північного Льодовитого океану – для мореплавства. Це й зумовлює прагнення Москви змінити норми сучасного міжнародного права, за якими ця територія перебуває під управлінням Арктичних держав: США, Данії, Канади, Швеції, Норвегії, Фінляндії, Ісландії та власне Росії, щоб встановити своє домінування в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема міжнародних відносин в Арктиці викликає все більшу увагу дослідників, які вивчають різні аспекти взаємодії провідних акторів. Зокрема, П. Аксьонов [5] та О. Єлезаров [1] здійснили одні з перших спроб комплексно оцінити ситуацію в регіоні. Російську присутність та амбіцій в Арктиці досліджують О. Мезенцев [6] та В. Заблоцький [7]. Юристи-міжнародники Н. Яшна [8] та Я. Павко [9; 10] аналізують проблеми міжнародно-правового регулювання арктичного регіону. Проте досьогодні відсутні комплексні наукові роботи із зазначеної проблеми.

Мета статті – проаналізувати та об'єктивно оцінити формування, сучасний стан і перспективи розвитку міжнародних відносин довкола Арктики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до норм міжнародного права, Північний полюс чи регіон Північного Льодовитого океану не належить жодній країні, тобто є відкритим морем. США, Канада, Росія, Норвегія та Данія, які безпосередньо мають узбережжя в Арктиці, відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. володіють виключною економічною зоною в 200 морських миль (приблизно 370 км), прилеглою до їх узбережжя. Проте, ґрунтуючись на теорії полярних секторів, вони, відповідно до довжини берегової лінії, контролюють сектор морського простору протяжністю від сухопутної території держави до Північного полюсу [1, с. 213]. Характерно, що Конвенція ООН з морського права 1982 р. не скасовує і не підтверджує секторальний принцип.

Міжнародні відносини в Арктиці пройшли складний шлях. Упродовж 20-30-х років ХХ ст. арктичні держави розглядали регіон як невичерпну скарбницю природних ресурсів і місце наукових досліджень, які, через екстремальні умови регіону, слугували могутнім джерелом підняття популярності дослідників та влади. Після Другої світової війни Арктика стала ареною протиборства в «холодній війні», оскільки через Північний Льодовитий океан пролягали найкоротші траєкторії ракет з ядерними боеголовками. Тут розміщувалися численні військові бази США та СРСР. Відповідно й розвиток регіону підпорядковувався насамперед мілітарним потребам.

Лише після закінчення «холодної війни» вдалося мінімізувати різне бачення країнами шляхів розвитку регіону та «пошуку способів організації співробітництва та взаємодії між арктичними державами з питань Арктики, із залученням корінних народів», насамперед з питань збереження довкілля. У вересні 1996 р. в м. Оттаві Канада, Данія, Фінляндія, Норвегія, Швеція, Ісландія, США та Російська Федерація підписали Декларацію про заснування Арктичної ради [11]. Крім підписантів, статус постійних учасників отримали організації, які представляють корінні народи Арктики: Алеутська міжнародна асоціація, Арктична рада атабасків, Міжнародна рада гвічнів, Циркумпольна рада інуїтів, Російська асоціація корінних народів Півночі та Рада саамів; статус спостерігачів отримали 13 неарктичних держав, 13 міжурядових і міжпарламентських організацій, а також 12 міжнародних неурядових організацій [9, с. 199–202; 12].

Серед ухвалених за час існування Арктичної ради низки документів особливо слід виділити «Рамковий документ зі сталого розвитку», підписаний в м. Барроу (США) 2000 р., який став «основою співробітництва держав з екологічних питань в Північному полярному регіоні» [9, с. 202].

Однак наростанням протиріч між сторонами призвело до того, що в 2019 р. Арктична рада вперше не змогла прийняти підсумкову декларацію через розбіжності поглядів, насамперед США, з протидії зміні клімату, а також дотримання положень Паризької угоди 2015 р. [13].

В той же час Росія активізувала свої зусилля, щоб забезпечити односторонні переваги при вирішенні будь-яких питань задля зміни балансу сил у міжнародних відносинах. Як зазначалося на квітневій міжнародній науковій конференції «Арктична політика Росії:

міжнародні аспекти» в 2021 р., «відкриття» Арктики загрожує, по-перше, зміною системи секторального поділу, що вкрай не вигідно Росії з її величезним арктичним узбережжям і відповідним сектором. По-друге, регіон перестає бути природним буфером між великими державами, наприклад між США, Росією і ще одним потенційним гравцем – Китаєм. І по-третє, загрожує збереженню контролю Росії над судноплавством уздовж арктичних територій, включаючи Північний морський шлях. Відтак робиться висновок про зростання конкуренції в регіоні та наростання загроз національній безпеці [14, с. 5]. Такі висновки російських учених «науково обґрунтовували» перехід у 2000-х роках до нової політики Росії щодо Арктики. На зміну занепаду російської частини Півночі в 1990-х роках, який супроводжувався демографічними проблемами, коли з регіону виїхало більше трьох мільйонів людей [15], було взято курс на обґрунтування претензій Москви на продовження континентального шельфу. Для цього використали норми Конвенції ООН 1982 р., які дозволяють збільшувати територію виключної економічної зони континентального шельфу до 350 миль в разі, якщо країна зможе довести, що арктичний шельф є продовженням її території [16]. Спираючись на них, Росія з кінця 1990-х років вдалася до активних дій задля їхньої реалізації. Щоб обґрунтувати свої претензії, РФ провела науково-дослідну експедицію «Арктика–2000». Її підсумком стала заява Москви про те, що хребет Ломоносова й Менделєєва є продовженням континенту. Це дозволяло б збільшити площу континентального шельфу з багатими родовищами нафти та газу на 1,2 млн. км², а відтак контролювати 45 % Арктики. В 2001 р. Росія подала заявку в Генеральний Секретаріат ООН про зміщення континентального шельфу в Північному Льодовитому океані, але Комісія ООН відхилила її як недостатньо обґрунтовану [2, с. 4; 6].

В 2007 р. Москва провела з тією ж метою нову експедицію – «Арктика–2007». Щоб наголосити, що «морське дно на полюсі є геологічним продовженням російського прибережного шельфу», встановили на дні під Північним полюсом титановий російський прапор. Міністр закордонних справ Канади П. Маккей висміяв це дійство, заявивши: «Зараз не XV-те століття. Зараз не плавають навколо світу, щоб навтикати прапорів і стверджувати: заявляємо свої права на цю територію» [17].

Зазначимо, що такі дії Росії змусили інші арктичні держави провести власні дослідження й висунути свої претензії щодо розширення шельфу на власну користь. Зокрема, Данія заявила, що хребет Ломоносова є підводним продовженням Гренландії, Канада – що він є гірським продовженням Північноамериканського континенту, що дає цілком реальні підстави для її претензій, США – Аляски. [8, с. 64–65; 18].

Ескалація претензій і небажання сторін погіршувати взаємні відносини, змусили прибережні держави – США, Росію, Канаду, Норвегію та Данію – спробувати досягти компромісу. В травні 2008 р. на конференції в Гренландії вони підписали Ілюліссатську Декларацію, в якій зобов'язалися всі спірні питання вирішувати в рамках існуючого міжнародно-правового режиму [2, с. 2]. Однак бажання отримати потенційні газові та нафтові родовища призвело до подання підписантами декларації в 2015–2016 рр. позовів в ООН про розширення зони континентального шельфу. Розгляд тривав до 2019 р. Комісія ООН частково підтвердила всі запити, що передбачає тривалу міжнародно-юридичну процедуру узгодження та ухвалення відповідних рішень [6].

Звернімо увагу, що Росія, не чекаючи рішення ООН і фактично нехтуючи нормами міжнародного права, підвела під свої претензії законодавчу базу: в 2009 р. затвердили «Основи державної політики Російської Федерації в Арктиці на період до 2020 року й подальшу перспективу», в 2013 р. – «Арктичну стратегію Росії на період до 2020 року», в 2020 р. з'явився наказ президента РФ «Про основи державної політики Російської

Федерації в Арктиці до 2035 року». Червоною лінією в них проводилася теза про стратегічне значення Арктики для «національних інтересів Росії» [2, с. 3; 6].

До кола цих інтересів насамперед віднесли енергетичну складову. Відсутність власних технологій та брак ресурсів змусив державну «Роснефть» залучити до розвідання та експлуатації Штокманівського, Ленінградського та Русанівського газоконденсатних родовищ в Карському та Баренцевому морях провідні західні корпорації, зокрема «ExxonMobil». Як зазначає О. Мезенцев, «за угодою 2012 р. на суму до \$500 млрд між корпораціями ExxonMobil та «Роснефть», ExxonMobil надавався доступ до російських арктичних родовищ зі звільненням від експортних мит і податку на майно в обмін на отримання необхідних технологій» [6]. Однак співпрацю припинили в 2014 р. через санкції, накладені за агресію Росії проти України. «Роснефть» змогла відновити роботи лише 2020 р. за підтримки Кремля. Звернімо увагу, що замість західних зайшли китайські компанії. Так, у статутному капіталі заводу компанії «Новатек» СПГ Ямал вони мають близько 30 % акцій [7].

Ще однією стратегічною метою Росії є перетворення Північного морського шляху в альтернативний до Південного шляху, який іде через Суецький канал. Глобальне потепління перетворює його використання у вигідний комерційний проект – він майже на 40 % коротший за Південний [6]. Для Росії активна його експлуатація дозволила б у той чи інший спосіб (обов'язкове використання російських лоцманів, послуги криголамів тощо) контролювати значну частину морських перевезень. Щоб досягти цієї мети, необхідно створити розгалужену інфраструктуру, зокрема, побудувати достатню кількість новітніх криголамів, портів тощо. Реалізація цих амбітних завдань потребує залучення західних технологій та капіталів, які недоступні для Росії через її повномасштабну війну проти України.

Третью стратегічною метою Росії в Арктиці є мілітаризація регіону під приводом забезпечення військової безпеки та охорони державного кордону. Оскільки ще з часів СРСР стратегічною військовою потугою є Північний флот, то на його основі 1 грудня 2014 р. було сформоване спеціальне Об'єднане стратегічне командування «Північний флот», яке відповідає за арктичні території. Загалом на російській Півночі розташовано 13 військових баз, протиповітряні системи, велика кількість криголамів, підводних човнів та іншої техніки і живої сили. Передові бази створюються на архіпелазі Земля Франца-Йосифа, Новій Землі, Новосибірських островах, острові Врангеля, Чукотці тощо [2, с. 6]. Регулярно проводяться військові навчання, зокрема, спільні з військово-морськими силами Китаю і Росії, як улітку 2012 р. [19].

У відповідь на дії Росії держави-члени Арктичної ради розпочали модернізацію арктичного компоненту своїх збройних сил і посилили співпрацю у військовій сфері. Одним з проявів такої співпраці є військові навчання держав-членів НАТО із залученням Фінляндії та Швеції [20; 21]. Особливо велике значення, з огляду на російсько-українську війну, мають найбільші заполярні навчання Cold Response 2022 («Холодна відповідь») НАТО з 80-х рр. минулого століття за участі «близько 30 тисяч військовослужбовців, 200 літаків і 50 суден з 27 країн» [22].

Звернімо увагу, що паралельно з підготовкою до цих навчань, 3 березня 2022 р. країни-члени Арктичної ради оголосили бойкот російському головуванню в ній та призупинили всю діяльність у рамках організації [23]. 8 червня уряди Канади, Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії, Швеції та США у спільній заяві проголосили намір відновити роботу в проєктах Арктичної ради, «які не передбачають участі російської федерації» [24]. Ще більш несподіваним для розвитку міжнародних відносин в Арктиці стало те, що народи та влада Фінляндії й Швеції перед лицем російської загрози відмовилися від свого нейтрального статусу. 18 травня ці країни офіційно подали заявки на вступ до НАТО [25].

Певним дисонансом до узгодженої позиції західних держав-членів є особня позиція Китайської Народної Республіки, держави-спостерігача в Арктичній раді. Її арктична політика ґрунтується на фундаментальних наукових дослідженнях, які активно проводяться з 2007 р. Всебічно проаналізувавши, в ході арктичних місій роль і значення регіону для майбутнього Китаю, Бейджин у 2018 р. оприлюднив «Білу книгу про арктичну політику Китаю». Її основною ідеєю є створення та розвиток Полярного шовкового шляху як частини програми «Один пояс, один шлях». В її рамках Китай планує розвивати морські вантажоперевезення, створювати нові торговельні коридори, зміцнювати економічні відносини з країнами арктичного регіону. Держрада Китаю заявила, що використання Полярного шовкового шляху дозволить значно швидше доставити вантаж з Китаю до Європи. До того ж, морські перевезення Північним шляхом, які вже здійснюють китайські вантажні судна, дозволять знизити вартість транспортування. Звернімо увагу, що, реалізуючи свою політику в регіоні, КНР відшукує будь-які можливості інтегруватися в економічну, наукову та інші сфери життя арктичних держав, отримуючи від цього кращі умови співпраці [26; 27].

Висновки. Здолавши складний шлях, система міжнародних відносин в Арктиці в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. еволюціонувала від протистояння в період «холодної війни» до співпраці в різних сферах і форматах, найуспішнішим з яких стала Арктична рада. Однак взаємовигідна співпраця і пошук компромісів при вирішенні спірних питань були зруйновані імперською політикою Російської Федерації. Як наслідок арктичні держави змушені будуть шукати нові формати міжнародних відносин в регіоні, які б оминали Москву.

Список використаної літератури

1. Єлезаров О. Особливості правового режиму морських просторів Арктики. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. С. 212–215.
2. Замікула М. Мілітаризація Арктики як проблема міжнародної безпеки. *Національний інститут стратегічних досліджень*. Аналітична записка. 2017. 18 с.
3. Arctic peoples. URL: <https://arctic-council.org/explore/topics/arctic-peoples/>
4. The future of Arctic populations. Annual report. 2017. URL: <https://ar17.iiasa.ac.at/arctic-populations/>
5. Аксьонов П. Арктика – зона потенційних конфліктів? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150421_arctic_russia_conflict_zone_vs
6. Мезенцев О. Вікно в Арктику: нариси зовнішньої і внутрішньої політики Росії в регіоні. *Аналітичний центр ADASTRA*. 2020. URL: <https://adastra.org.ua/blog/vikno-v-arktiku-narisi-zovnishnoyi-i-vnutrishnoyi-politiki-rosiyi-v-regioni>
7. Заблоцький В. Російська присутність і амбіції в Арктиці. *Defense Express*. 2021. URL: https://defence.ua.com/army_and_war/rosijska_prisutnist_i_ambitsiji_v_arktitsi_ch2-4507.html
8. Яшна Н. Міжнародно-правовий режим Арктики в умовах геополітичного суперництва країн у даному регіоні. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. № 4. С 61–65.
9. Павко Я. Арктична рада – форум міжнародного співробітництва у північному полярному регіоні. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2020. Вип. 48. С. 198–207.
10. Павко Я. Концепція «Полярних секторів»: сутність, етапи і тенденції формування, правова аргументація. *Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини*. 2016. № 38. С. 253–267.
11. Декларація про заснування Арктичної ради. 1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_108#Text
12. About the Arctic Council. URL: <https://arctic-council.org/about/>

13. Арктична рада вперше не змогла прийняти підсумкову декларацію. 2019. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1798692-arktichniy-rada-vpershe-ne-zmig-priynuati-pidsumkovu-deklaratsiyu>
14. Арктическая политика России: международные аспекты. Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества. *Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»*. 2021. 58 с.
15. Баранник А. Арктика как важный геостратегический регион столкновения национальных интересов ведущих зарубежных стран. *Зарубежное военное обозрение*. 2009. С. 3–11.
16. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву. 1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text.
17. Російський прапор на морському дні Північного полюса: Москва хоче власності. 2007. 2 серп. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/967577.html>
18. Бойко З. В., Горожанкіна Н. А., Безуглий В. В. Територіальні претензії та спори як фактор впливу на формування політичної карти світу. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/11_2021/84.pdf.
19. Canada needs an Arctic defences strategy as Russia, China eye the north. *Global news*. 2020. URL: <https://globalnews.ca/news/7355425/canada-arctic-defence/>
20. ВПЧНАТОпочаливеликінавчаннявАрктиціURL:https://lb.ua/world/2015/05/25/306075_vvs_nato_nachali_krupnie_ucheniya.html
21. Шейко Ю. Найбільші навчання НАТО: до яких загроз готується Альянс? 2018. URL: <https://www.dw.com/uk/%>
22. США дадуть відповідь на будь-який крок РФ. URL: <https://www.telegraf.in.ua/politics/10103792-ssha-dadut-vidpovid-na-bud-jakij-krok-rf-scho-zagrozhuye-nato-popri-zagrozu-svitovoji-vijni-bajden.html>
23. Арктична рада призупиняє діяльність з огляду на ситуацію навколо України. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/806482.html>
24. Арктична рада відновить роботу без росії. URL: <https://mind.ua/news/20242788-arktichna-rada-vidnovit-robotu-bez-rosiyi>
25. Арктична рада відновить роботу без росії. URL: <https://mind.ua/news/20242788-arktichna-rada-vidnovit-robotu-bez-rosiyi>
26. Навіщо Китай планує розвивати морські вантажоперевезення в Арктиці. URL: <https://www.cargo-ukraine.com/uk/kitaj-rozvivati-morski-vantazhoperevezennya/>
27. Кошовий С. Арктичний курс Китаю: науковий та практичний аспект. *Українська асоціація китаєзнавців*. 2018. URL: <https://sinologist.com.ua/koshovij-s-arktychnyj-kurs-kytayu-naukovyj-ta-praktychnyj-aspekt/>

THE ARCTIC FACTOR IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

Mykola Oliynyk

*Khmelnytskyi National University, Faculty of International Relations and Law,
Department of International Communication and Political Science
Institutska str., 11, 29013, Khmelnytsky, Ukraine*

Victoria Ocheretna

Internally displaced person

The article examines the factors of growing role of the Arctic in modern international relations, analyzes the degree of scientific development of the topic. The purpose of the study is to analyze and objectively assess the formation, current state and prospects of international relations in the Arctic.

The article is based on the principles of objectivity, historicism and systematization, which allowed to ensure its comprehensive nature. General scientific (analysis, synthesis, induction and deduction, historical and systemic) and special (comparative, historical, structural) research methods are used. The scientific novelty lies in the study of international relations in the Arctic in the late twentieth – early twenty-first century. The contradiction between the sectoral principle of division of Arctic territories of coastal states and the UN Convention on the Law of the Sea of 1982 is analyzed. The article analyzes grounds for the creation, goals and composition of the Arctic Council, as well as the reasons for not adopting the final declaration in 2019.

It has been established that, in order to reap the unilateral geostrategic benefits of global warming, Russia has been making efforts since 2000 to extend its continental shelf, allowing it to control 45% of the Arctic. The response to such steps by Canada, Denmark and the United States has been clarified. The article emphasizes that Russia, ignoring the norms of international law, has backed up its claims by legal framework, stipulating the strategic importance of the Arctic to its national interests, including the energy component, the Northern Sea Route and the militarization of the region. It is established that its actions forced the members of the Arctic Council to increase defense efforts, in particular, to conduct regular joint military exercises. It is emphasized that by a full-scale aggression against Ukraine, Moscow has effectively destroyed the established system of international relations in the Arctic, forced Finland and Sweden to renounce their neutrality and apply for NATO membership. Attention is also paid to China's special approach to international relations in the region.

Key words: Arctic, global warming, Member States, Ottawa Declaration.